

ЙЕЖИ РУСЕК (Полша)

ИЗ ЛЕКСИКАЛНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ЕЗИКА НА ЕВТИМИЕВИТЕ УЧЕНИЦИ И ПОСЛЕДОВАТЕЛИ

На първия международен симпозиум, посветен на Търновската книжовна школа, в доклада си „Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях“¹ се постарах да покажа някои съществени промени в лексиката на българския език, настъпили преди да започне своята дейност големият художник на словото и реформаторът на българския книжовен език — Патриарх Евтимий, и да представя неговото отношение към лексикалните промени, които са се извършвали в продължение на няколко века. Теоретическите предпоставки, залегнали в основата на книжовно-реформаторската дейност на Евтимий, определят и неговото отношение към подбора на съществуващите в книжовния език синоними. Установи се, че той черпи от двете старобългарски книжовни школи — Охридската и Преславската. Налице е обаче стремеж към ограничаване на лексикалните дублети. От съществуващите синонимни думи в старобългарския литературен език, предпочитани обикновено в едната или другата книжовна школа, Евтимий избира по начало една. Той слага край на съществуващата преди него практика и в своите произведения употребява изключително предлога радн, никога дѣлаа, дѣлама; пастырь, но не пастоухъ; островъ, но не отокъ; нѣкън, нѣкъто, но не етеръ. От двойната съньмъ, съборъ той избира втората дума, но в произведенията му понякога срещаме и съньмъ, например ѡко оубо видѣ благочѣстнвынхъ съньмъ 189, и съньмнца (злославныхъ же нечѣстїемъ помрачаше са съньмнца 53, ажкаваа же она съньмнца н крѣвь прѣлѣатн готоваа 43).

От двойката нагло//напрасно предпочита напрасно. От синонимните думи скръзь//печаль избира втората, докато първата употребява много рядко, преди всичко я намираме в цитати. От дублетните форми в старобългарския книжовен език благодѣтъ//благодать приема първата, от

¹ Докладът е отпечатан в сб. Търновска книжовна школа 1371—1971. Международен симпозиум. Велико Търново, 11—14 октомври 1971. С., 1974, с. 179—196.

двойката *шжн* и *лѣвъ* в произведенията му намираме и двете думи, но първата е отбелязана само с 1 пример, докато втората — *лѣвъ* с 20 примера. От двойката *тѣчнж*/*тѣкъмо* по-често употребява *тѣчнж*.

Този списък на дублетни думи в произведенията на Патриарх Евтимий би могъл значително да се увеличи. За някои от тях ще стане дума по-нататък.

Евтимий допуска и известен брой нови думи, появили се по-късно и незабелязани в най-старите паметници. Той употребява например такива думи като *бръзо*, *бъстро* 'бързо' (в стбълг. *бързо* и *скоро*), *пролѣтъ* (в стбълг. *весна*), *седмнца* (в стбълг. *недѣла*), *хлѣнада* (в стбълг. *тыс-жштн*, *тысаштн*).

Евтимий не се е решил да приеме такива новопоявили се думи като *шнѣ*, засвидетелствувана впрочем още в Супрасълския сборник, но считана за народна и отбягвана от книжовниците, които използват думата *вѣнѣ*. Не приема също засвидетелствуваната в Супрасълския сборник и доста широко употребявана през XIV в. дума *кѣштѣ*.

В произведенията на Патриарх Евтимий също не е намерила достъп и думата *коучька*, която през XIV в. бавно си пробива път, като изтласква общославянското *пѣсь*. Евтимий избягва и новата дума *голѣмѣ*, която по негово време, както по всичко личи, е продължавала да принадлежи към народната лексика, а си служи с *вѣанкъ* и много рядко с архаичния вариант *вѣанн*.

Мъчно може да се определи оригиналният принос на Евтимий в изграждането на лексиката на българския книжовен език от късното средновековие. За решаване на този въпрос ни липсват още много данни. Но няма съмнение и при днешното състояние на проучванията върху лексиката на среднобългарските паметници, че приносът на Евтимий не е малък и незначителен.

След като очертахме в най-общи линии ролята на Патриарх Евтимий в изграждането на един богат и обработен литературен език, можем да преминем към главната тема на днешния ни доклад и да покажем как Евтимиевите ученици и последователи са прилагали неговите принципи.

Най-голямо внимание тук отделям на Григорий Цамблак, най-талантливия ученик на Евтимий не само за това, че като писател-творец е най-интересен, най-оригинален, но и поради друга причина: а именно — засега Цамблак е най-добре представен и проучен. В последно време за езика на Цамблак са писали Ив. Гълъбов, А. Давидов. Слабо представени и по-малко проучени са другите последователи на Евтимий: Й. Бдински и Вл. Граматик. В изследването не бяха взети пред вид Константин Костенечки и Киприан.

Най-значителното произведение на Григорий Цамблак Похвално слово за Евтимий беше подложено на всестранно изследване от П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев.² Иван Гълъбов в обширна статия разглежда Цамблаковото слово за Евтимий и българския книжовен език

² П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 447.

в края на XIV в.,³ дадени са преписи и издания на Похвално слово за Евтимий (с. 91—233) и „Речник-индекс на Похвално слово за Евтимий от Г. Цамблак“ (с. 234—439).⁴ Ангел Давидов направи лексикална характеристика на Похвално слово за Евтимий и Мъчение на Йоан Нови.⁵ Не беше изследвано похвално слово за Киприан, обнародвано от Б. Ангелов по руски препис от XVI в.

Лексиката на Г. Цамблак е извънредно богата. Това се подчертава от всички, които са се занимавали с езика на този знаменит писател. Гълъбов преди всичко подчертава в нея архаичен лексикален пласт: „Прегледът на неговия речник показва, че Цамблак използва широко словното богатство на старата българска книжнина и думи като непъштекати, възнепъштекати и пр., изчезнали очевидно отдавна от живата реч, при него са в жива употреба... както са редовно засвидетелствувани и в Манасиевата хроника. Въобще, казано най-общо, Цамблаковото слово за Евтимий е добър пример за жизнеността на изграденото още в старобългарската епоха словно богатство“.⁶ Казаното от Гълъбов е вярно само до известна степен. Наистина в езика на Цамблак има доста архаични думи, но архаичният лексикален пласт не е толкова широк дори в сравнение с този на Патриарх Евтимий. Към посочените думи би могло да се прибавят още от Похвалното слово: съньмъ (нже по срьдѣ толнка сънна богоносныхъ мжжн тако прсѣавы 35), хждожество (кто сн-це хждожества н коварства нскоуспн на своимъ телесн ажкавааго н кз-нн 31, нж еже от хждожества въспроповѣданіе 32, н бѣ н се хоудожество пастырево 45/), но и по-ново хытрость (от прѣоумннженіа воинств-вныа хытростн 32), нагль (абѣе нзліа не напросень нѣкын н нагль, нж тнхъ н растителень 48), велѣе (къ снм н нмѣніа мнѡга н нарѡда мнѡ-жество велѣе 50, н бѣ прѡтаженіе лютыхъ онѣхъ велѣе 50).

Гълъбов съставя един списък от 13 думи, синонимни дублети, от които 11 имат кирило-методиевски произход: гоумно, храмнна, жрътка, жнвотъ, благодѣть, скръзь, съньмъ, велне, посълатн, тъкъмо, радн.

От друга страна, в произведенията на Григорий Цамблак се срещат думи, които са били чужди на стария български книжовен език; например шна⁷ (и оусѣкателъ прнзываетъ н глѣж прѣкланѣаше, прѡстнраа оу-срьдно шїж 54), выстрнна⁸ (н выстрннѣ рѣчлѣн подобно находа 44), цѣловати (ржкж цѣловажще 56) също в Похвално слово за Киприан ржкж цѣловахъ⁸ 184),

³ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. — В: Похвално слово за Евтимий... с. 55—90.

⁴ Студията за преписите и изданията на Словото с анализ на правописните и фонетичните особености на Московския препис във връзка с другите преписи, а също така и речник-индекс на думите и формите на Словото принадлежат на А. Давидов.

⁵ А. Давидов. Към лексикалната характеристика на „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“ от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа... с. 477—49.

⁶ Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 79.

⁷ Думата се среща в Супрасълския сборник и у Й. Екзарх.

⁸ Думата се среща у Й. Екзарх. Вж. индекс към Шестоднева, R. Aitzetmüller. Das Hexameron des Exarchen Johannes. VII. Graz, 1975, p. 25.

мъчтаніе⁹ (н нн ко єдномоу зраша wt предстоашнх мечтаній 51, и паче аже прн царн велможа н началннкы властемь воухованїи н мечтанїем бѣсовскимъ шбого роднше 46), мѣчтательнѣ¹⁰ (се бѣ н пакы оного мѣчтательнѣ нашъ wt (ѣ) цѣ ннзложн снаж н оумнраа того посрамн 55) и др.

А. Давидов направи една много добра характеристика на лексиката на Похвално слово за Евтимий и Мъчение на Йоан Нови, в която отбеляза редица (68) нови или редки думи, част от които въобще не са документирани в речниците на Срезневски, Востоков, Миклошич, Пражкия речник и в речника на Садник — Айцетмюлер. В това число влизат и многобройни сложни думи, книжовни образувания, но има и редица думи, които заместват по-старо наследство.

Ето някои от новите думи: жнтельство¹¹ (ннже съвъзвєси са іwannъ нже паче чловѣка жнтельствомь 31, н тако втораа велчанша бѣхъ моужа храборства н побѣды на лоукавааго нежеан прѣвнє, егда в тишннѣ праваше жнтельство 52, н конецъ прѣаша ѣже разорєнїа н шпоустѣнїа н храмоу н жнтелствоу 31, гдѣ свѣтлоє шно, іадрнло дѣха корабль вашєго жнтельства Кипр. 185); жнтельствовати (жнтелѣе града коупльствомь плаванїа жнтелствоваахъ 2, нѣ на конждо днѣ) д (ѣ), нѣ же н часъ жнтельствують богомь покрываемын радн прѣподобны н молнтвь Paraskeva 436).

Друга характерна за Цамблак дума е занмствєватн 'заемам, давам на заем' (също без документация в речниците)¹²: въсьмь нже въ домѣ. . . захѣа шного нже въ еуагг (є) лїи глас тѣмь занмствєваше 49. Същото може да се каже и за коупльствовати 'купувам': богатство єгоже іакоже нѣкын коупецъ на дааннх странах коупльствова, ползоу братїи коупльствєваше, єже єсть царскыхъ скровншъ бѣгатѣншє 40, възходом того въсьмь, нже въ домѣ коупльствєвшцнмь благословєнїє послушашаше 49. коупльство-

⁹ Думата мъчтаннє е засвидетелствувана също у Йоан Екзарх. Вж. цитиран индекс, с. 199. В Супрасълския сборник е засвидетелствувано мъчть.

¹⁰ Думата мѣчтательнѣ не е отбелязана в речниците на Миклошич и Срезневски и в Пражкия речник.

¹¹ Думата жнтельство не се посочва в речника на Срезневски и в Пражкия речник. Думите жнтельство, жнтельствовати употребява Патриарх Евтимий, срв. например іакоже н агглы оуднєнтн своимь жнтельствомь Похв. слово на Йоан Полив. 182, азъ оубо сєго штчєство н рѣд рѣднтелѣа же н єже по боєъ жнтельство аще по дрѣвноу съпнсовати начнж свѣау въ дѣлготѣ пронзвєдемь слово 184, н трончное покланєнїє въсьмь кннцємь проповѣдано бысть н православнаа вѣра по възждоу жнтельствуюеть 183. жнтельство отбєлязах в Никоновите Пандекти от XIV в., а жнтельствовати в патериците, например № 1036 от XIV в. в Софїйската народна библиотека: жнтельствовааше нѣкын ннокъ многымн лѣты; л. 46а.

¹² V. Jagić. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. II wyd. Berlin, 1913, p. 287, подчертава, че занмствєватн се явява като по-късен заместител на зѣмѣти, но не посочва примери (зѣмѣти — *дарєуадѣга* wird später durch занмствєватн, ersetzt. В Манасиевата хроника се употребява глагол занмокатн, дума, която Миклошич отбелязва в своя Лексикон, като я документира с примери от сръбски паметници.

ватн има документация у Миклошич само в един сръбски паметник от XVI в.

Без документация е и думата *прѣззыкьствовати* 'превеждам от един език на друг' кто бо видѣлъ бн. . толнко испытно прѣззыкьствоваанъ н такькванъ еврѣнскы азькъ на нашъ, н завьтъ н пророкы.

Една друга дума, която употребява Цамблак и която е запазена и до днес, е населенне 'население'. Миклошич я посочва само в Житието на св. Сава, препис от XVI в., но с друго значение 'имение, село'.

Най-обикновената днес дума *надигравам* също така се документира от Цамблак: его паче н подобна показуѣт штрочатуу нанграемоу 32.

Има основание да се приеме, че българският книжовен език много дължи на този майстор на словото, който от учениците на Евтимий несъмнено най-много е обогатил лексикалния инвентар на старобългарската книжнина.¹³

Същата борба на старото с новото се наблюдава и у друг последовател на Евтимий — у Йоасаф Бдински. В най-важното му произведение „Похвальное слово и от чести Чюдес и жительства прѣподобные и трѣблаженныя матере наше Филофее“¹⁴ се срещат редица архаични лексикални елементи, като велѣн (велѣа н неизреченнаа слава 97, велѣа благодарѣнѣа. . възснлаахуу 109, въ велѣе възложеное 113, въ велѣе оубо бысть томоу прославленіе 113), вѣтати 'живея' (въ поустынахъ горь н островѣхъ прѣвѣнтаюшн 98), лобзати (облобызавше светые раки 112, облобызавъ сценные мощн 112, цѣломоудрѣе же н благоговѣннство лобзаюшн 102. Среща се и цѣловати (въ благочѣстнѣвъ моудрованн твоє цѣлоушнхъ священные мощн 114), соударь (чѣстнѣ оукрашхумь жнвотъ священнаго скровнща, багрѣвнщамн н соудармн свѣтлѣ обвнше 112), катапетазма (въ невъходнмаа светаа светыхъ вънутрьюдоу катапетазмы 113), лепта (іакоже двѣ лептѣ оны вѣроуемь прѣемляшн 113), оуніе оуніе оубо въ сл(з)нцоу оугасноутн, нежелн еу-оніевоу языкоу оумлькноутн 110), нераднѣвъ (нн оухо нераднѣва не слыша 106), рачнтель (насыгн се, насладн се своего рачнтельна 106), велѣтн (не велю вам братіе, не разоумѣватн о оусъпшнх 107). Доста фреквентна е думата грѣстн. Бдински употребява само брань, не рать, не се среща и хнанда, а само тыжщѣ (маады възрастомь тысоушолѣтън же сый разоумомь 113).

От друга страна, в Похвалното слово на Филотея намираме жнтельство — 2 пъти в заглавието и в текста (съпнсано бысть многочѣстнѣ н многобразнѣ тоє жнтел'ство 98), невѣстннкъ (іако скоро въ невѣстннкъ хрнстовъ съвнндѣ 100). В това значение думата не е известна на старо-

¹³ За богатството на Цамблаковата лексика известна представа дава цит. студия на А. Давидов, посветена на лексикалната характеристика на неговите две произведения: „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“.

¹⁴ Ползувам текста на Словото, издаден от Е. Kaluzniacki, Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. London, 1971, p. 97—115.

българските паметници.¹⁵ Супрасълският сборник познава невестинкѣ като 'жених'. Със значение 'обител на жениха' е фиксирана само у Йоан Лествичник. Седморница 'седмица' (всѣоу же седморницѣоу беспинше прѣбывааше 102). Думата е засвидетелствувана в среднобългарските триоди от XII—XIII в., през XIV в. отстъпва на формата седмнца. Има я у Евтимий. Седморница отбелязах само в някои пролози от XIV—XV в.¹⁵

В сравнение със състоянието, описано у Й. Бдински, в Житие и жизнь прѣподобныхъ матере нашѣ Филотее от Патриарх Евтимий се откриват повече по-нови думи. Към по-нов лексикален пласт трябва да причислим следните думи: Хытрость (коже хытростѣж себе не wskрьненѣ съхраннѣ 81), рать (нж, разлчныа на на въздвиже рати 86), хлѣбна (овн же хлѣбннѣ разстрѣгннѣ начннаахѣ н дрѣгѣ дрѣгѣ wskанцаахѣ 86), чѣтнанца¹⁶ (и бѣсовскаа чѣтнанца вннѣ скварамн н дымомѣ исплѣнена бѣхѣ 87), лѣвъ (въземѣ лѣвъ рѣкѣ сватыѣ 97), цѣловати (прнпад, же н къ прѣподобныхъ ч(ь)стныимѣ мощемѣ, н слѣзамн доволнымн тѣхѣ об-ла н чѣстнѣ н благоговѣннѣ тѣхъ цѣлова 96).

Евтимий употребява и думата жителство 'живот' (въ снхѣ оубо тон прѣбывающн н въ палтн бесплѣтныхъ проходаши жителство не прѣзрѣ господѣ на мнѣсѣ тантн таковое тоѣ жител'ство 87), която намираме също у Йоасаф Бдински (сма мнозѣмн оубо любомоудрѣцы н вѣтамн съпнсано бысть многочѣстнѣ н многообразнѣ тоѣ жител'ство 98).

Лексиката на Владислав Граматик изследвах на базата на „Пренасяне на мощите на св. Иван Рилски от Търново до Рилския манастир“, обнародван от Е. Kaźniński в книгата му Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. London, 1971, p. 405—31, две редакции А и Б с много малки разлики.

В лексикално отношение текстът е нееднороден. В разказа си за пренасяне мощите на Иван Рилски Владислав Граматик употребява исконн в редакция А: подвнже прнсно рати н неюустроенїа по възсудѣоу исконн чловѣчьскаго спасенїа врагѣ н смненїа ратникѣ 405, докато в редакция Б намираме начела (боурю въздвижеть н метежѣ непостояннѣ нже ѡт начела съмненїю ратнникѣ). Покрай тях употребява и ѡт испрѣва (н на прѣподобнаго же множаѣ ѡт испрѣва іако паче злопомнѣ н враждебнѣ ѡт ноудѣоу дыхаѣ гнѣвомѣ лютом н горкою завнстїю доконца оуназвы се 406).

Покрай старинните бранѣ 'борба' и браньнын (крѣпчаншсе бранн 406, браннымн сѣраженнм 407, бранемѣ прочее ратнымѣ по врѣменн мнозѣ змлѣкнвшнмѣ 408) се употребява и рать, ратнын, ратникѣ (падаеть оубо по срѣдѣ рати лютын насланникѣ 406, нже въ ратехѣ н побѣдахѣ бранныхѣ

¹⁵ За историята на думите седморница — седмнца в български език вж. Й. Русек. Примери в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях. — В: Търновска книжовна школа, с., 1974, с. 188—9.

¹⁶ Думата чѣтнаншѣ 'templum' е известна само от Миклошичевия лексикон. Миклошич я документира с примери от български езикови паметници от XV в.

415, погоубныхъ ратостроеніи 406(А) нже ѡт начела смьренію ратѣннкъ 405). Покрай велнкъ намираме и велни (и метежъ велен въ людехъ сътворше, крамолаше се оубо и которающе 418, скръбію велію одръжнми бѣхоу зѣло 419, нже нмѣаше велію вѣроу къ светому 420). Покрай житне, животь Владислав Граматик употреблява и думата жителство (вбразъ и подпнсаніе тоу добродѣтельнаго жителства 409 нже и прѣвстеве бѣше тѣмъ въ жителствѣ нхъ ѡт начела абѣе 410, еже по боуѣ дѣланіа и достохвалнаго нхъ жителства многымъ оуже въ слышани бивѣ 412, оубо и въ нныхъ добродѣтельныхъ анхонмствѣхъ нзреднаго жителства прѣнзеществующоу сеому прочіихъ 417). От синонимната двойка печаль и скръзь Вл. Граматик употреблява скръзь (тѣхъ же о томъ веліа скръзь обдраше 419, скръбію велію одръжнми бѣхоу зѣло) от прѣснхъ (грѣди предпочита пѣрвата (и прѣсн бѣюше възвращахоу се 425). Не срещаме цѣловати, само лобызати (съ слызамн и съ възпакемъ прнрнцоуще и лобнзающе ракоу светаго 425 и лобызаше светаа и друугъ друуга обьщнѣ 429). У Владислав Граматик откриваме и други архаизми, като раченне¹⁷) и множае паче раченіемъ божьствнѣмъ оуазвнвшѣ си доушоу 415).

От друга страна, той приема думи като бръзь (паче въ бръзінхъ еленен нан шрлова нѣкако лѣтаніа течахоу 428), бистръ (бистротечіною лѣгкотою божьствнаго доуха възскрнлїемн 428), седмнца (и пѣтн же емоу паракансь на вѣсакоу седмнцоу въ днь четвѣртка 430).

Интересно е тук да се разгледа и сравни в лексикално отношение текстът на житне и жизнь прѣподовнаго оца нашего Іоанна Рылскаго от Патриарх Евтимий, на който съчинението от В. Граматик представлява продължение.

Житието се отличава с известна архаичност. Тук намираме велни (веліа чюдеса 20, камень велїе 17, дѣбъ велен 12, нѣчто велїе 18), алченъ (алчнн свѣш 17, алчнн 17), врати са (сега соуетнаго влашнхъ са жнтїа 18), слвци (слвцїн и справлѣт са 25), нераднѣ 5¹⁸. Евтимий употреблява тук само лобызати, облобызати, житне не жителство, печаль (само веднѣж скръзь), шоунца, тысаць. От друга страна, намираме бистро 25, бистръе 17, нехытрь 7.

В доклада си посочих някои моменти в процеса на изграждането на лексиката на българския книжовен език от късното средновековие. На-

¹⁷ Думата неоснователно се приема за моравизъм. Глаголът рачнн широко се употребява в българските диалекти, особено с негация: *не рача* 'не искам, не желая'.

¹⁸ Въ лѣпотѣ оубо кто намъ поноснѣ бы, яко не тѣчїж о дѣвурѣхъ лѣннѣ нмашнмъ и нераднѣ, нераднѣ 'невнимателно' не е засвидетелствувана в Пражкия речник и у Срезневски. Миклошич документира нераднѣ с примери от по-късни паметници със сръбска редакция. Пражкия речник отбелязва друг вариант — нераднѣнѣ — от Евгенивия псалтир, паметник, руска редакция, от XI в.

лице е един континуитет на делото на великия Евтимий. Неговите ученици и следовници се ръководят от същите идеи и принципи, които е поставил в своите произведения техният учител. Те черпят обилно от лексикалното богатство на този голям майстор на словото. Въвеждат в езика на своите слова, жития и проповеди думи, възникнали в кръга на Търновската школа или лично създадени от Патриарх Евтимий, например жнѣльство, абстрактно съществително, образувано от жнѣл- с наставка-ство, рѣководѣствовати от рѣководѣство, пѣтьшествевати от пѣтьшьственѣ, оусрѣдѣствовати от оусрѣдѣство, еретнѣствовати от еретнѣство. Впрочем Патриарх Евтимий много обича такива глаголи, срв. не само пѣтьшествевати, рѣководѣствовати, оусрѣдѣствовати, малодоушьствовати, но и еретнѣствовати, юденствовати, събествевати, хрѣворѣствовати. Някои от тези глаголи ни се виждат доста чудни.¹⁹

У някои последователи на Евтимий се наблюдава още по-силно прокарана тенденция да се отстраняват някои по-нови думи, появили се в езика по-късно, например хнаада, която в български замества тысѣци, тысѣци и която Евтимий одобри. Не се среща у Цамблак, Владислав Граматик и Йоасаф Бдински, които възвръщат в книжовния език наследената от най-старите паметници дума тысѣци. Това особено важи за Й. Бдински.

¹⁹ Впрочем повечето от тези глаголи вят в речниците по-ранна от XV в. документация. Някои от тях явно са буквални преводи от гръцки.